

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN
TANISHTIRISHDA BADIY ERTAK VA HIKOYALARDAN
FOYDALANISHDA ILG'OR XORIJIY TAJRIBALAR

NamDPI. Pedagogika fakulteti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabasi

Alisherova Rahnamo

Ilmiy rahbar; Maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

D.Olimova

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda badiiy ertak va hikoyalarning o'rni keng ko'lamda tadqiq etilgan. Tadqiqot xalqaro ilmiy adabiyotlar, Bruno Bettelheimning «The Uses of Enchantment» asari, zamonaviy neyrologik tadqiqotlar, tabiat maktablari (Nature Preschools) harakati, Piaget va Vigotskiyning rivojlanish nazariyalari hamda O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimidagi tajribalarni qamrab oladi. Ardoin va Bowers (2020) tomonidan o'tkazilgan 66 ta tadqiqotning sistematik sharhi tahlil qilingan.. O'zbek xalq ertaklarining ta'limiy salohiyati va «Ilk Qadam» davlat o'quv dasturi kontekstida amaliy tavsiyalar berilgan.

***Kalit so'zlar:** maktabgacha ta'lim, badiiy ertak, tabiat ta'limi, ekologik savodxonlik, hikoya qilish metodikasi, bolalar psixologiyasi, tabiat maktablari, o'zbek xalq ertaklari, kognitiv rivojlanish, emotsional intellekt,*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim davri bolaning shaxsiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Bu davrda bolalarni atrof-dagi olam, jumladan, tabiat bilan tanishtirishning ahamiyati beqiyosdir. UNESCO (2017) ma'lumotlariga ko'ra, erta bolalik davri ta'limi bolaning butun hayoti davomidagi o'rganish qobiliyati va ijtimoiy moslashuviga asos soladi. Zamonaviy pedagogika va psixologiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, badiiy adabiyot, xususan ertak va hikoyalar bolalarning tabiat bilan munosabatlarini shakllantirishda alohida o'rin tutadi.

Jahon miqyosidagi tadqiqotlar, jumladan, Ardoin va Bowers (2020) tomonidan o'tkazilgan 66 ta tadqiqotning sistematik sharhi, erta bolalik davrida atrof-muhit ta'limining bolalar rivojlanishiga ko'p qirrali ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tadqiq etilgan ishlarning 76 foizida (50 ta tadqiqot) atrof-muhit savodxonligi rivojlanishi, 38 foizida (25 ta tadqiqot) kognitiv rivojlanish yaxshilanishi, 38 foizida ijtimoiy-emotsional rivojlanish o'sishi va 21 foizida jismoniy rivojlanish foydasi qayd etilgan.

O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimi so'nggi yillarda sezilarli rivojlanishni boshdan kechirmoqda. UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, 2017-yilda 30 foizdan kam bo'lgan maktabgacha ta'lim qamrovi 2024-yilga kelib 74-78 foizga yetgan. 2022-yil noyabr oyida Toshkentda o'tkazilgan Erta Bolalik Davri Parvarish va Ta'limi bo'yicha Jahon konferensiyasida 155 davlat «Toshkent Deklaratsiyasi»ni qabul qilib, har bir bolaga kamida bir yillik bepul maktabgacha ta'lim ta'minlash majburiyatini oldi.

Ushbu maqolaning maqsadi xalqaro ilmiy tajriba va O'zbekiston kontekstini sintez qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda badiiy ertak va hikoyalarning o'rnini har tomonlama tahlil qilish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bruno Bettelheimning psixoanalitik yondashuvi

Bruno Bettelheimning «The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales» (1976) asari ertaklarning bolalar psixologiyasidagi o'rnini tushunishda asos bo'lib qolmoqda. Bettelheim ertaklar bolalarga ekzistensial muammolarni – ajralish tashvishi, aka-uka raqobati, o'zlikni izlash kabi mavzularni – ramziy narrativ orqali hal qilishda yordam berishini ta'kidlagan. Uning fikricha, ertaklar «bolaning haqiqiy psixologik va emotsional holati»dan boshlanadi va ichki bosimlarni bolalar ongsiz ravishda tushunadigan tarzda ifodalaydi. Asar 1976-yilda National Book Critics Circle mukofoti va 1977-yilda National Book Award mukofotini qo'lga kiritgan.

Bettelheim ertaklarning rivojlantirishga ta'sir qiluvchi bir necha mexanizmlarini aniqlagan: axloqiy eksternalizatsiya – yaxshilik va yomonlik qahramonlar qiyofasida gavdalanadi; qorong'ulik va zo'ravonlikning mavjudligi bolaning ongida allaqachon bo'lishi mumkin bo'lgan haqiqiy bo'lmagan qo'rquvlarni «yo'naltiradi»; haqiqiy bo'lmagan qo'rquvlar haqiqiy bo'lmagan umidlarni talab qiladi. Uning «ertaklarning ma'nosini bolalarga hech qachon tushuntirmang» tavsiyasi psixologik o'sish bolalar ma'nolarni mustaqil anglashdan kelib chiqishiga ishonchini aks ettiradi.

O'zbekiston tadqiqotchilari ishlari

D.E. Abdullayeva (2023) o'z tadqiqotida she'r, hikoya va ertaklar yordamida bolalarda tabiatni sevish va uni chuqur anglash hissi tarbiyalanishini ta'kidlaydi. Badiiy asarlar bolalarning tasavvur dunyosini boyitadi, ularni tabiat hodisalari, hayvonot va o'simliklar olami bilan qiziqarli tarzda tanishtirib boradi. L. Namazbaeva (2022) bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachi-pedagog hikoyalari va tabiat haqidagi badiiy kitoblarni o'qish usullarining samaradorligini alohida qayd etadi.

Sh. Xo'jamberdiyeva (2023) maktabgacha yoshdagi bolalarda badiiy asarlarga qiziqishni uyg'otish usullarini o'rganib, badiiy kitob burchagi tashkil etilishining zarurligini asoslaydi. M.Y. Jo'rayeva (2023) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar bilan ishlashda badiiy so'z katta o'rin tutishini, ertak va hikoyalar orqali bolalarning

atrofdagi tabiat va odamlar haqidagi tasavvuri kengayishini ta'kidlaydi. I.H. Rajabova (2021) o'quv qo'llanmasida bolalarni tabiatga tanishtirishning nazariy asoslari hamda badiiy ertak va hikoyalardan foydalanish texnologiyalarini tushuntiradi.

NAZARIY ASOSLAR

Piagening kognitiv rivojlanish nazariyasi

Jean Piagening kognitiv rivojlanish nazariyasi preoperatsion bosqichni (2-7 yosh) tabiat mavzusidagi hikoya qilish uchun ayniqsa muhim deb belgilaydi. Bu bosqichdagi bolalar ramziy fikrlash, animizm (jonsiz narsalarni tirik deb hisoblash) va mantiqiy emas, balki intuitiv fikrlashni namoyish etadilar. Bu xususiyatlar bolalarni gapiruvchi hayvonlar va shaxslashtirilgan tabiat elementlari bilan bog'liq hikoyalarni tabiiy ravishda qabul qilishga undaydi.

Bu bosqichda ta'lim «rol o'ynash, ramziy o'yin, hikoya qilish va ko'rgazmali qurollar»ni o'z ichiga olishi kerak. Bolalarning animistik fikrlashi ularning daraxtlar, hayvonlar va tabiiy elementlarning his-tuyg'ulari borligiga ishonishlarini anglatadi – bu an'anaviy ertak konvensiyalari bilan mukammal mos keladi.

3.2. Vigotskiyning madaniy vositalar nazariyasi

Lev Vigotskiyning sotsiomadaniy nazariyasi kognitiv rivojlanish ijtimoiy muloqot va madaniy kontekst orqali sodir bo'lishini ta'kidlaydi. Uning «Yaqin rivojlanish zonasi» (Zone of Proximal Development) tushunchasi – mustaqil qobiliyat va yo'naltiruvchi erishish o'rtasidagi bo'shliq – hikoya qilish tabiatni tushunishni qanday qo'llab-quvvatlashini tushuntiradi. Hikoyalar avlodlar o'rtasida ekologik bilimlarni uzatuvchi madaniy vositalar sifatida ishlaydi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, «Qizil qalpoqcha» kabi hikoya guruhga aytilganda, «hikoya va uning axloqiy sabog'i turli individual tasavvurlarga qaramay, bir xil tarzda tushuniladi». Bu umumiy ma'no yaratish Vigotskiy madaniy bilimlarni internalizatsiya deb atagan narsani qo'llab-quvvatlaydi.

Ekologik savodxonlik nazariyasi

David W. Orrning 1990-yillarda ishlab chiqilgan ekologik savodxonlik tizimi tabiiy tizimlarni tushunish va bu tushunishni barqaror hayotga qo'llash qobiliyatini belgilaydi. Orrning ta'sirchan ta'kidiga ko'ra, «barcha ta'lim ekologik ta'limdir» – ekologik istiqbollarni qo'shmaslik talabalarga ekologiya muhim emasligini o'rgatadi. Ekoliteracy Markazi tizimli fikrlashni – dunyoni yaxlit sifatida tan olishni – ekologik tushunishning markaziy elementi sifatida ta'kidlaydi. Erta bolalik uchun bu munosabatlar, tsikllar va o'zaro bog'liqlikni o'rgatuvchi hikoyalarga aylanadi. Ekologik savodxonlik atrof-muhit ta'limidan «ta'limning mohiyati, jarayoni va ko'laminig chuqurroq o'zgarishi»ga qarab yo'naladi.

TABIAT MAKTABLARI HARAKATI: XALQARO TAJRIBA

Skandinaviya tajribasi

Tabiatga asoslangan maktabgacha ta'lim harakati Ella Flautauning 1950-yillarning boshida Daniyaning birinchi o'rmon bog'chasini (skovbørnehavn) yaratishiga borib taqaladi. Bugungi kunda Daniya maktabgacha ta'lim muassasalarining 10 foizi o'rmon maktablari sifatida ishlaydi. Germaniyaning Waldkindergarten harakati, 1993-yilda Petra Yäger tomonidan asos solingan Flensburg dasturi bilan rasman tan olingan, 2005-yildagi taxminan 450 ta dasturdan 1800 dan ortiq o'rmon bog'chasiga o'sgan bo'lib, uzoq kutish ro'yxatlari mavjud.

Shveysariyaning Friburg universiteti (2003) tadqiqoti o'rmon bog'cha bolalari nozik motor ko'nikmalarida bir xil natija ko'rsatganini, lekin yirik motor ko'nikmalari va ijodkorlikda sezilarli darajada yuqori natijalar ko'rsatganini, muammolarga an'anaviy bog'cha tengdoshlariga qaraganda ko'proq yechimlar taklif qilganini aniqladi.

AQSh va Avstraliya tajribasi

Amerika Qo'shma Shtatlarida tabiat maktablari 2017-yildagi taxminan 250 ta dasturdan 2022-23-yilga kelib 25600 bolaga xizmat ko'rsatuvchi taxminan 800 ta dasturga kengaydi – 2010-yildan buyon 300 foiz o'sish. Natural Start Alliance endi bu tez kengayib borayotgan sektorni muvofiqlashtiradi. Avstraliyaning bush kindergarten harakati, 2011-yilda Doug Fargher tomonidan asos solingan, Viktoriya hukumatidan har yili 150 ta dasturni qo'llab-quvvatlash uchun 3.6 million dollar oldi.

Kuo, Barnes va Jordanning «Frontiers in Psychology» jurnalida chop etilgan 2019-yilgi sharhi tabiatga ta'sir va o'rganish o'rtasidagi sabab-natija munosabatiga yaqinlashuvchi dalillarni o'rnatdi. Tabiat o'rganishni yaxshilangan e'tibor, kamaytirilgan stress, mustahkamlangan o'z-o'zini tartibga solish, oshirilgan zavq va ko'proq jismoniy faollik orqali rag'batlantiradi.

David Sobel va Richard Louvning hissalar

David Sobel, Antioch University New England professori emeritusi va «Beyond Ecophobia» (1996) hamda «Nature Preschools and Forest Kindergartens» (2016) mualliflari, atrof-muhit ta'limiga rivojlanish jihatidan mos yondashuvni ifodalaydi. Uning asosiy ogohlantirishi: atrof-muhit muammolariga erta ta'sir «ekofobiya» – bolalar tabiiy dunyo bilan emotsional bog'lanishlarni shakllantirishdan oldin tabiatdan qo'rqish va undan qochishni yaratadi.

Sobelning asosiy printsiplari: «Muhimi shuki, bolalar tabiiy dunyo bilan bog'lanish, uni sevishni o'rganish, so'ngra uning yaralarini davolashga chaqirilishdan oldin imkoniyatga ega bo'lsinlar.» U tabiat ta'limi uchun rivojlanish bosqichlarini taklif qiladi: erta bolalik (4-7 yosh) – hayvonlarga empatiya, ochiq havoda o'yin, sensorik tadqiqotga e'tibor; o'rta bolalik (7-11 yosh) – tadqiqot, qal'a qurish, maxsus joylar,

xaritalar va yo'llar; o'smirlik (12+) – ijtimoiy harakat va atrof-muhit mas'uliyati mos bo'ladi.

Richard Louvning 24 tilga tarjima qilingan «Last Child in the Woods» (2005) asari bolalarning tabiatdan begonalashishining insoniy xarajatlarini tavsiflash uchun «tabiat tanqisligi sindromi» (nature-deficit disorder) atamasini kiritdi. 1990-yillarga kelib, bolalar uylar atrofida aylanishi mumkin bo'lgan radius 1970-yilga qaraganda 9 baravar qisqargan. Louv Children & Nature Network (C&NN) hammuassisi bo'lib, u endi tadqiqot digestlarini ishlab chiqaradi va Cities Connecting Children to Nature tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi.

O'ZBEK XALQ ERTAKLARINING TA'LIMY SALOHIYATI

O'zbek ertaklarining tasnifi va xususiyatlari

O'zbekiston Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutining tadqiqotchisi Dr. Anvar Allambergenov (2025) o'zbek xalq ertaklarini uch turga tasniflaydi: sehrli-fantastik ertaklar (sehrli ertaklar), hayvonlar haqidagi ertaklar va maishiy ertaklar. Ertaklar an'anaviy ravishda «bor ekan, yo'q ekan...» (bir vaqtlar) iborasi bilan boshlanadi va mehribonlik, adolat, jasorat, do'stlik, mehnatkashlik va donolik kabi qadriyatlarni etkazadi.

«Ertak» janri mintaqaviy ravishda «matal», «ushuq», «varsaqi» va «chopchak» nomlari bilan ham taniladi. Nashr qilingan to'plamlar qatoriga M. Yusupova tomonidan tuzilgan «Non va Tilla Ertaklar» (2019) kiradi, unda «Dono Chumchuq» kabi ta'limiy ertaklar mavjud. Mamasoli Jumaboyevning «Bolalar Adabiyoti va Folklor» (2006) darsligi maktabgacha tarbiyachilarni tayyorlovchi pedagogik fakultetlarga xizmat qiladi.

Tabiat ta'limida o'zbek ertaklaridan foydalanish namunalari

«**Tulki va Tovuq**» ertagi bolalarga hayvonlar olamidagi munosabatlar, ayyorlik va ehtiyotkorlik g'oyalarini o'rgatadi. Ertak orqali bolalar tovuqning oqilonalik bilan tulkining hiylasidan qutulishini kuzatadilar. Bu ertak tabiatdagi oziq-ovqat zanjiri va hayvonlarning xatti-harakatlari haqida bilim beradi, shuningdek, aql-idrok va ehtiyotkorlikning qadriga yetishni o'rgatadi.

«**Toshbaqa va Quyon**» ertagi bolalarga sabr-toqat, izchillik va o'z kuchiga ishonishning ahamiyatini o'rgatadi. Sekin yuruvchi toshbaqaning tez yuguruvchi quyonni mag'lub etishi bolalarga jismoniy qobiliyatlardan ko'ra qat'iyat va mehnatsevarlikning ustunligini ko'rsatadi. Pedagog bu ertakdan foydalanib, bolalarga turli hayvonlarning tezligi, harakatlari va yashash muhitlari haqida qo'shimcha ma'lumot berishi mumkin.

«**Chumchuq va Qarg'a**» ertagi mehr-muruvvat, do'stlik va o'zaro yordam mavzularini ochib beradi. Kichkina chumchuqning katta qarg'aga yordam berishi va

natijada o'zaro do'stlik o'rnatilishi bolalarga tabiatdagi barcha jonzotlar bir-biriga muhtoj ekanligini tushuntiradi. Bu ertak ekologik tizimda barcha mavjudotlarning o'zaro bog'liqligini tushunishga yordam beradi.

XULOSA

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda badiiy ertak va hikoyalarning o'rni beqiyosdir. O'zbek va xalqaro tadqiqotlar hamda amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, ertak va hikoyalar bolalarning intellektual, emotsional va axloqiy rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Badiiy so'z vositasida bolalar tabiatni sevishni, uni hurmat qilishni va muhofaza qilishni o'rganadilar.

Bruno Bettelheimning klassik asari va zamonaviy tadqiqotchilarning ishlari ertaklarning universal ahamiyatini tasdiqlaydi. Ertaklar nafaqat bolalarga bilim beradi, balki ularning ruhiy salomatligiga ham xizmat qiladi. O'zbek xalq ertaklari, xususan, «Tulki va Tovuq», «Toshbaqa va Quyon», «Chumchuq va Qarg'a» kabi ertaklar milliy meros va tabiat ta'limining muhim resursi hisoblanadi.

Xalqaro tajriba, jumladan, tabiat maktablari va o'rmon maktablari modellari, O'zbekiston uchun foydali bo'lishi mumkin. Ushbu tajribani mahalliy sharoitlarga moslashtirish va milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish orqali maktabgacha ta'lim sifatini yanada oshirish mumkin. Kelajakda bu yo'nalishdagi tadqiqotlarni davom ettirish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

O'zbekiston manbalari:

1. Abdullayeva, D.E. (2023). Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda badiiy adabiyotning ahamiyati. *Innovatsion ilmiy onlayn konferensiya materiallari*.
2. Asrorova, B. (2019). Ertaklar orqali bolaning xotirasi, diqqat-e'tibori shakllanadi. *Zarnews*.
3. Jo'rayeva, M.Y. (2023). Bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirish: turli yosh guruhlarda matn bilan ishlash metodikasi. *Xalqaro konferensiya materiallari*.
4. Namazbaeva, L. (2022). Bolalarni tabiat bilan tanishtirish usullari va texnologiyalari. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali*.
5. Rajabova, I.H. (2021). *Tabiat bilan tanishtirish nazariyasi va texnologiyalari: o'quv qo'llanma*. Toshkent.
6. Xo'jamberdiyeva, Sh. (2023). Maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy asarlar bilan tanishtirishning yosh bilan bog'liq xususiyatlari. *Jamiyat va innovatsiyalar jurnali*.

Xalqaro manbalar:

7. Ardoin, N.M., & Bowers, A.W. (2020). Early childhood environmental education: A systematic review of the research literature. *Educational Research Review*, 31, 100353.
8. Beaudoin, M.N., et al. (2016). The effectiveness of narrative therapy with children's social and emotional skill development. *Journal of Systemic Therapies*, 35(3), 42-59.
9. Bettelheim, B. (1976). *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. New York: Knopf.
10. Isbell, R., et al. (2004). The effects of storytelling and story reading on the oral language complexity and story comprehension of young children. *Early Childhood Education Journal*, 32(3), 157-163.